

альної культури. Мазовшани мешкали поруч з дреговичами. Про це свідчать матеріали з Дорогичина, Кам'янця Надбужного, Нев'ярова-Сохах, Обнижя та інших пунктів³⁶.

Таким чином, у світлі писемних та археологічних даних, а також шляхом критичного розгляду відповідної літератури можна накреслити таку етнічну карту Побужжя і Посання в ранньому середньовіччі. Східна частина Нижнього Побужжя, приблизно від верхньої течії Нарви і до околиць Бреста, була заселена східнослов'янськими племенами дреговичів, які жили поруч із старопольськими мазовшанами. Неясною залишається картина в північному відрізу Середнього Побужжя між Брестом і місцем впадіння у Західний Буг його лівої притоки Угерки, оскільки в цій, поліській смузі пам'ятки не досліджені. Натомість південніше, по верхній течії Західного Бугу аж до його верхів'їв, жили нащадки східнослов'янських дулібів — давньоруські бужани (волиняни). Нарешті, населення Північного Прикарпаття разом з Верхнім і Середнім Посанням, за писемними джерелами та деякими іншими даними (певні традиції в поховальному ритуалі), слід, найімовірніше, пов'язувати зі східними «білими» хорватами.

М. М. КУЧИНКО

О племенной принадлежности раннесредневекового населения Побужья и Посанья

Резюме

В статье делается попытка решить один из наиболее сложных и запутанных в исторической литературе вопросов — о племенной принадлежности раннесредневекового населения Побужья и Посанья, в связи с чем дается критическая оценка существующих точек зрения.

В нижнем течении Западного Буга большинство исследователей (Е. И. Тимофеев, Г. Ловмянский, К. Мусянович и др.) склонны локализовать дреговичей, которые жили по соседству с западнославянскими мазовшанами, что подтверждается и археологическими данными. Относительно населения Верхнего Побужья имеются расхождения. Ряд польских историков рассматривает эти земли как территорию лендзян (Р. Якимович, С. Кучинский, Ф. Персовский) или выходцев из Мазовии — радимичей и вятичей (И. Сксипек). Русские и советские (А. В. Лонгинов, А. А. Шахматов, А. А. Спицын, Б. Д. Греков, В. Д. Баран, Я. Д. Исаевич) считают, что здесь жили древнерусские бужане. В результате анализа всех имеющихся источников автор пришел к выводу, что основным населением края были потомки восточнославянских дулебов — бужане (волиняне).

На территории Посанья большая часть славистов помещает восточных /белых/ хорватов (П. Шафарик, Л. Нидерле, Т. Лер-Славинский, В. В. Мавродин, Б. А. Рыбаков, В. Д. Королюк, М. Ю. Смишко и др.).

М. А. ПОПУДРЕНКО

Стародавні знахідки з Чернігова

До Чернігівського історичного музею в грудні 1958 р. надійшов скарб з двох золотих предметів, виявлений в м. Чернігові*. Ця знахідка, яка складається з підвіски і ланцюга, виявлена на глибині 2,5—3 м. Підвіска (рис. 1), що являє собою частину діадеми, має порожнисту біпірамідальну верхівку з прикріпленими до неї сімома ланцюжками (двох бракуе). Довжина підвіски 23 см, вага 40,37 г.

Верхівка підвіски виготовлена з двох складених основами чотиригранних пірамід різної висоти. Верхня (висотою 1,8 см) прикрашена

³⁶ К. Musiałowicz. Drohiczyn..., стор. 228.

* Скарб знайшов робітник В. М. Гребенко під час копання траншеї у районі вулиць Комсомольської, Щорса і Леніна. 12 березня 1965 р. його передано до Музею коштовностей УРСР.

на гранях дрібними перлинами і сканню. Перлини нанизано на тонкий золотий дріт, закріплений на петлях (по чотири на кожній грані). Низки з обох боків облямовані рядами скані. На плоскій поверхні піраміди в центрі кожного трикутника є гніздо з каменем яшмою, яке виготовлене з листового золота, припаяного до основи. Навколо нього — кільце зі скані.

Нижня піраміда підвіски (висота 1 см) неорнаментована. Вершина її закінчується кільцем-петелькою. Крім того, шість таких петель вмонтовано в основу, а до них прикріплено ще по одній, товстішій. До останніх підвішені ланцюжки (збереглося п'ять) з тонкого дроту. Окрема ланка має вигляд зігнутої вдвоє вісімки. Кожний ланцюжок розділений двома біпірамідальними порожнистими намистинками на три частини: верхня має вісім кілець, а кожна наступна частина збільшується на чотири. Закінчуються ланцюжки грушоподібними порожнистими бубонцями з вушками.

Зверху підвіски — рельєфне вушко з листового золота (шириною 3,5 мм). В нього протягнуто кільце-замок, яке, певно, з'єднувало прикрасу з головним убором.

Чернігівська скронева золота підвіска, яка привертає увагу своєю оригінальністю, належить до коштовностей великокнязівського часу.

На тому ж місці біля підвіски було знайдено ланцюг у вигляді шнура (рис. 2). Він закінчується порошністими наконечниками (дещо деформованими), що нагадують голови змії. Ланцюг, майстерно сплетений з тонкого дроту (діаметр 0,5 мм), є восьмигранним. Довжина його з наконечниками 173 см, вага 277,29 г.

Наконечники (довжиною 4,3 см) виготовлені з двох спаяних половинок листового золота і з'єднуються з ланцюгом двома заклепками, прикріпленими на шийці голівки (рис. 3). Шийка орнаментована заглибленими поздовжніми лініями і оточена з обох боків двома рядами сканної нитки.

На верхній частині лицьової сторони кожного наконечника розташовані у вигляді трикутника три камінці яшми (по одному втрачено). Гнізда для них, також з листового золота, мають рамку — кільце зі скані. Остання утворює візерунок і на вільній поверхні — по боках камінів та біля вершини трикутника. Внизу наконечників є по два круглих наскрізних отвори (діаметр 0,5 см), облямованих товстим дротом. В них, мабуть, протягувалось кільце чи якийсь інший предмет, що з'єднував кінці ланцюга.

Обидва вироби, очевидно, виготовлені на замовлення і датуються XI—XII ст. За технікою виготовлення вони належать одному майстрові. Про це свідчить застосування однакових технічних засобів (заготовка листового золота та дроту для окремих деталей, виконання гнізд для коштовного каменю, а також сканної

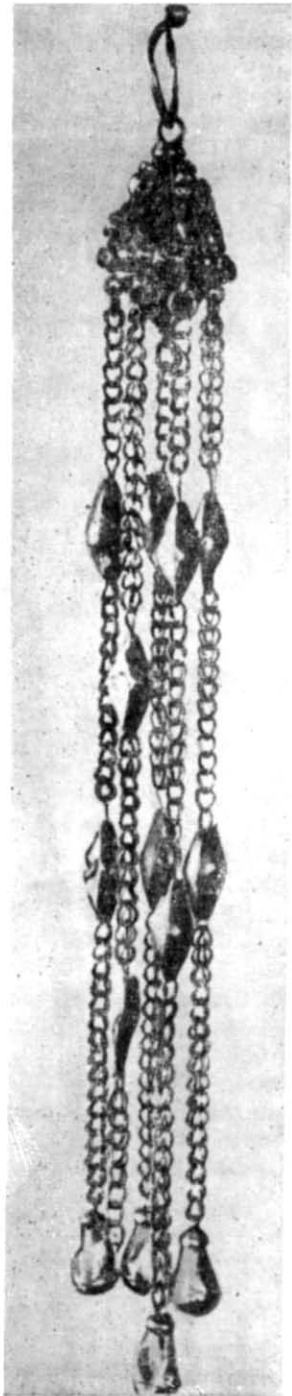

Рис. 1. Велика скронева підвіска з ланцюжками.

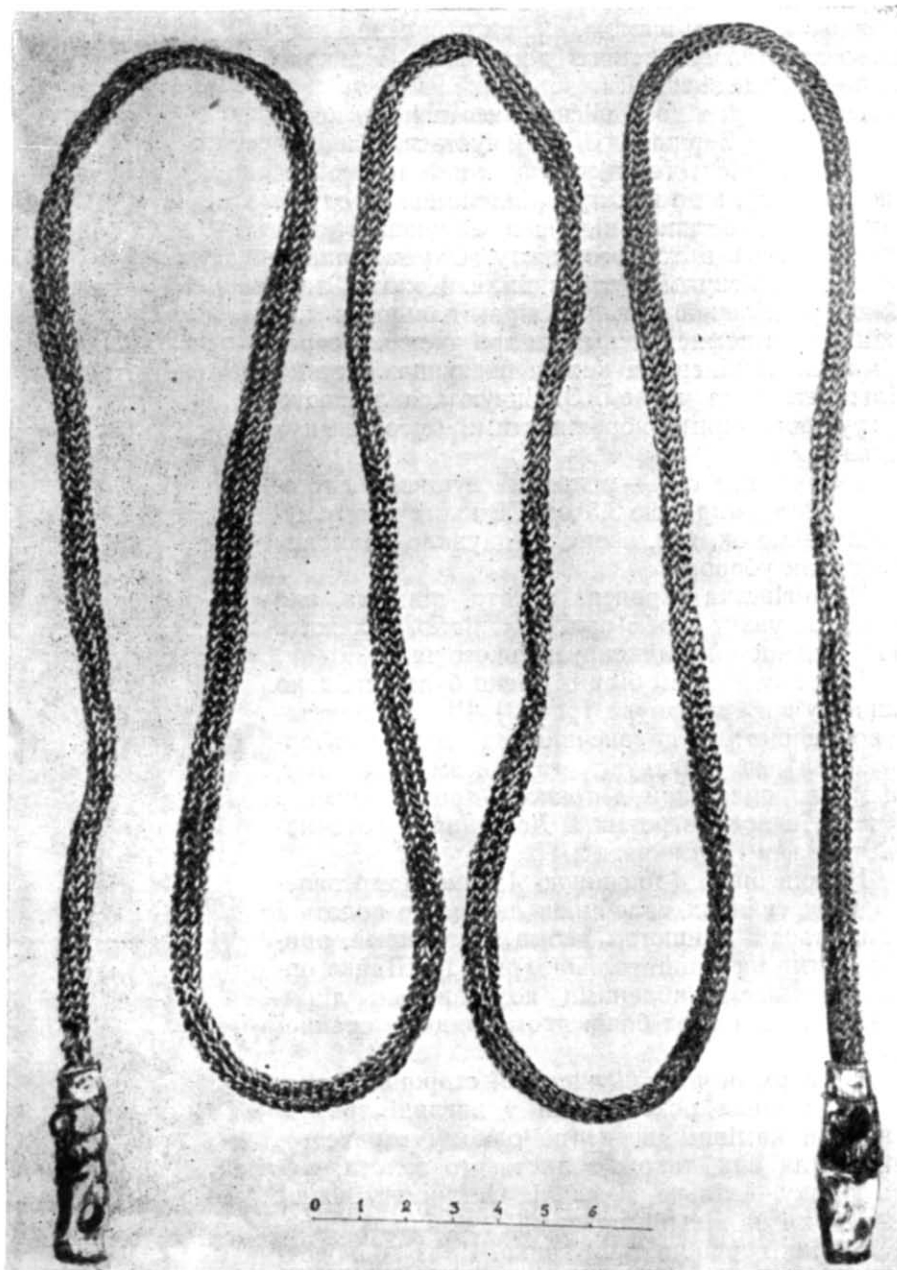

Рис. 2. Шийний ланцюг з наконечниками.

нитки тощо). Аналогічними є такі прийоми, як тиснення, плетіння, паяння.

Описані прикраси мають і спільні стилістичні особливості. Аналогії відомі в матеріалах стародавньої Русі. Так, великі підвіски знайдені в кількох скарбах: на городищі с. Стара Рязань (1868 р.); поблизу с. Крести на р. Красива Меча (1876 р.), в околицях с. Мартинівки та Сміли у районі Канева (1886 р.), в м. Мирополі Житомирської області (1938 р.)¹. Подібні підвіски з ланцюжками траплялися і у Волзькій Болгарії².

Всі вище перелічені вироби, срібні й позолочені, складаються з порожнистої, прикрашеної зерню і сканню верхівки та прикріплених до

Рис. 3. Наконечник. Деталь шийного ланцюга.

неї семи — дев'яти, рідше шести ланцюжків, на яких є бланки із зерню. Ці підвіски, як і чернігівська, належать до жіночого головного убору.

Ланцюги, подібні до знайденого, широко відомі на території давньої Русі. Їх виявлено у скарбах 1876 і 1908 рр. в Києві біля Десятинної церкви; в 1883 р. — на Канівщині; поблизу с. Леськи на р. Заревні (колишня Орловська губернія); на городищі с. Стара Рязань (1868 р.)³.

Виявлені подібні знахідки і в Чернігові. Серед золотих прикрас XI—XII ст., виявлених в 1883 р. на погості Борисоглібського собору (XII ст.), трапились два срібних ланцюги з литими наконечниками у вигляді голів тварин⁴. Один ланцюг сплетений з товстого дроту, чотиригранний. Він зберігся майже повністю. Є також з'єднувальне кільце. Від другого (з тонкого дроту) наявна лише частина. Недалеко від місця, де знайдено описані вище прикраси, був виявлений в 1887 р. також великий фрагмент срібного товстого ланцюга. Наконечники загублено⁵.

Вироби цього типу звичайно порожнисті, виготовлені із срібного дроту, мають чотири грані. Наконечники нагадують голівки тварин або (рідше) являють собою трубочки. На кільце, яким з'єднувалися кінці, підвішувався хрест, колт, серезка та ін. Вперше такі ланцюги засвідчені в скарбах XI ст., але основна частина належить до XII ст. Як де-

¹ Н. Кондаков. Русские клады. Спб., 1896, стор. 111—112; А. Л. Монгайт. Старая Рязань. М., 1955, стор. 143, 152, рис. 115, 2, 4; Г. Ф. Корзухина. Русские клады IX—XIII вв. М.—Л., 1954, стор. 134, табл. LVII, 2, 3, стор. 141, табл. LX, 1, 2; стор. 144; А. С. Гушин. Памятники художественного ремесла древней Руси X—XIII вв. М.—Л., 1936, стор. 37—38; А. А. Бобринский. Курганы и находки близ Смелы. 1. Спб., 1887, стор. 150—152, табл. XIX, 1—3; И. Толстой и Н. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства. Спб., 1897, стор. 116—117, 121—122, рис. 173, 7.

² А. П. Смирнов. Русский элемент в культуре волжских болгар. М., 1948, стор. 93—116; його ж. Волжские булгары.— Труды Государственного Исторического музея, вып. XIX. М., 1951, стор. 164.

³ Н. Кондаков. Вказ. праця, стор. 111, 112—115, рис. 76—77; стор. 117; його ж. Указатель отделения средних веков Эрмитажа, 1891, стор. 263—265; Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 109, 112, 139; Труды I АС, т. I. М., 1871, стор. XIV; А. Л. Монгайт. Вказ. праця, стор. 143, рис. 116, 3.

⁴ А. И. Ханенко. Археологическая находка в Чернигове.— Киевская старина. К., 1883, стор. 176; Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова.— МИА, № 11. М.—Л., 1949, стор. 58, рис. 26.

⁵ Н. Кондаков. Вказ. праця, стор. 122, 177, табл. XI, 23; Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 137.

таль вбрання вони поширені і в XII—XIII ст. поряд із зразками пізнішого часу⁶.

У писемних документах згадуються аналогічні прикраси. Так, у літопису під 1147 роком говориться про те, що у князя Михайла кияни під час повстання «...отторгоша крест на нем и с чепьми, а в нем гривна золота»⁷. Під 1213 р. є така згадка у зв'язку із загибеллю воеводи Михайла Скули: «Главу его сосекоша, трои чепи сняше золоты»⁸. Великий князь Іван Іванович в духовній грамоті 1356 р. заповідав синам Івану і Дмитру, а також зятям по кілька ланцюгів: «..чепь золоту врану с крестом золотым, чепь золоту колчану..., чепь великую золоту с крестом, чепь золоту врану, а другая огнивчата с кресты...»⁹

Як свідчать ці тексти, ланцюги прикрашали чоловічий одяг, але іноді їх знаходили також в складі жіночих прикрас. Так, у жіночому похованні, виявленому в 1883 р. в Чернігові, серед колтів, сережок, прясел тощо були два ланцюги (один мав наконечники)¹⁰. Оскільки описаний тут екземпляр трапився разом з підвіскою, можна вважати, що він належав жінці.

Такі ланцюги, що дістали в літературі назву шийних¹¹, належали до прикрас, поширених серед феодальної знаті. Чернігівська знахідка відрізняється від аналогічних давньоруських тим, що вона виготовлена із золота, розмірами (173 см — найдовший з відомих шийних ланцюгів), технікою виготовлення (вісім граней). Така цінна річ могла навіть бути серед князівських коштовностей. Обидві прикраси, що є складовою частиною багатого жіночого вбрання XI—XIII ст., являють собою зразки кращих художніх виробів давньої Русі.

Слід зазначити, що поблизу від описаного скарбу були уже знайдені в 1957 р. коштовні речі великокнязівського часу — срібна чаша, золота кришка¹². В результаті проведених на місці знахідок археологічних розкопок виявлено в культурному шарі XII—XIII ст. залишки великої дерев'яної споруди¹³. Все це підтверджує припущення Б. О. Рибаківа про те, що в західній частині чернігівського передмістя існувала в XII—XIII ст. князівська садиба, яка була зруйнована монголо-татарами в 1239 р.¹⁴

М. А. ПОПУДРЕНКО

Древние находки из Чернигова

Резюме

В Черниговский исторический музей в 1958 г. поступил клад из двух золотых предметов, найденный на территории древнего Чернигова. Это подвеска от диадемы и цепь с наконечниками в виде звериных головок. Оба изделия, украшенные драгоценными камнями, жемчугом и сканью, являются составной частью комплекса богатого женского убора XI—XIII вв.

Аналогии известны на территории древней Руси и Волжской Болгарии. Черниговские находки отличаются тем, что они сделаны из золота, а также размерами и техникой изготовления. Украшения принадлежат к лучшим образцам художественных изделий древней Руси и выполнены одним мастером (XI—XII ст.), вероятно, по специальному заказу.

⁶ Г. Ф. Корзухина. Вказ. праця, стор. 26.

⁷ ПСРЛ, т. II, Лаврентьевская летопись. М., 1962, стор. 352.

⁸ Там же. Ипатьевская летопись, стор. 733.

⁹ Собрание государственных грамот и договоров, т. I. М., 1813, стор. 40, 42, 43.

¹⁰ А. И. Ханенко. Вказ. праця, стор. 174—178; Д. Я. Самоковсов. Могилы русской земли. М., 1908, стор. 267.

¹¹ Н. Холостенко. Новый памятник древнерусского прикладного искусства.— Искусство. М., № 9, 1958; В. П. Даркевич, И. И. Едомаха. Редкий памятник западноевропейской ювелирки XII ст.— СА, № 3. М., 1964.

¹² Н. Холостенко. Вказ. праця; В. П. Даркевич, И. И. Едомаха. Вказ. праця.

¹³ И. И. Едомаха. Отчет об археологических раскопках 1958 г. в Чернигове в районе древнего Предгородья.— НА ІА АН УРСР.

¹⁴ Б. А. Рыбаков. Вказ. праця, стор. 13, 58.